

Угорський Жовтень. Євреї по обидва боки барикад

Голова, відбита у статуї Сталіна, Будапешт, жовтень 1956

Події 1956 року — культова тема для багатьох угорців. Порив від радянського чобота до свободи, розчавлений радянськими танками. Небайдужими до цього сюжету є й антисеміти, оскільки можна пройти по євреям-сталіністам, які очолювали угорський комуністичний режим. А ось інші захисники СРСР, навпаки, із задоволенням підкреслюють антисемітський характер повстання. Мовляв, подивіться, кому протистояли відважні радянські солдати — звичайним погромникам, жорстоким вбивцям. Багато чого переплелось в цій Угорській революції з єврейським присмаком.

Антисемітський режим Горті

У першій третині ХХ ст. євреї були широко представлені в діловому, інтелектуальному та суспільному житті Угорщини. (В 1921 році 60% угорських лікарів, 51% адвокатів, 39% інженерів і хіміків, 34% видавців та журналістів і 29% музикантів були єврейського походження, — прим. ред.). Але в 1938-му під тиском Німеччини профашистський режим Міклоша Горті почав поетапно витісняти єврейських співгромадян з усіх сфер життєдіяльності.

Серед політичної еліти були і противники юдофобських санкцій. Наприклад, послідовний антинацист і антикомуніст, экс-прем'єр, граф Іштван Бетлен (полонений радянськими військами, помер в 1946-му в тюремній лікарні в Москві).

У період Другої світової союзник Німеччини Угорщина не була окупована і приймала євреїв-біженців із Польщі та інших країн (хоча пізніше під натиском гітлерівців видала їх на вірну смерть). Водночас уряд відмовився депортувати з Угорщини угорських євреїв. Проте, до 1944 року більше 60 тис. осіб були вбиті. Десятки тисяч євреїв були примусово призвані у «трудові батальйони», які використовували на Східному фронті у якості смертників для створення проходів на мінних полях. Приблизно 40 тисяч мобілізованих євреїв загинули.

Міклош Горті з Адольфом Гітлером, 1938

Коли поразка Німеччини у війні стала очевидною, Горті вступив у таємні переговори з антигітлерівської коаліцією, після чого, в березні 1944-го Вермахт окупував країну. Гітлер звинувачув угорську владу і у саботуванні остаточного вирішення «єврейського питання» (на вимогу Горті депортація євреїв до концтаборів була припинена).

Але в середині жовтня 1944 року Горті заарештували, і влада перейшла до Ференца Салаші і угорських нацистів з партії «Схрещені стріли». За півроку, за різними даними, було знищено від 400 до 700 тис. євреїв Угорщини. Угорська громадськість здебільшого не протестувала, хоча, наприклад, католицький єпископ Арон Мартон намагався зупинити депортації.

Євреї-сталіністи

Після війни антисемітські закони були скасовані, багато воєнних злочинців було страчено. А Кремль поставив на чолі держави перевірені комінтернівські кадри (які не були ліквідовані під час сталінських чисток). Серед них провідну роль відігравали євреї. Матіаш Ракоші (Розенфельд) — перший секретар ЦК Угорської партії трудящих (УПТ), голова Ради міністрів — жорстокий диктатор, якого називали «найкращим угорським учнем Сталіна». Ерне Гере (Зінгер) — друга особа в партійно-державній ієрархії, обіймав посади міністра фінансів і внутрішніх справ. Міхай Фаркаш (Герман Леві) — міністр оборони, Йожеф Реваї (Ледерер) — міністр освіти, Петер Габор (Беньямін Айзенбергер) очолював Управління держбезпеки (AVH).

Ерне Гере (Зінгер)

Матьяш Ракоші (Розенфельд)

На тлі еміграції значної частини управлінської еліти освічені євреї часто заповнювали «дірки» в різних ланках державного апарату і силових структурах.

Одночасно ситуація в Угорській Народній Республіці вдарила по багатьом євреям, позбавивши їх приватної власності, звичних професій і доходів. Влада закрила єврейські школи, заборонила діяльність сіоністів, а багатьох лідерів громади кинули в тюрми.

Однак після довоєнної дискримінації й Голокосту євреї цінували відсутність дискримінації за етнічною ознакою, і багато хто вступав в компартію. Втім каток репресій розчавив і чимало євреїв-комуністів. Наприклад, коли в 1949-му Ракоші боровся зі своїм конкурентом — головою МВС Ласло Райком, то під девізом «боротьби зі всесвітньою сіоністською змовою» фізично знищив євреїв з оточення міністра разом з самим Райком (німцем за походженням). У 1952-му боротьба з «агентами міжнародного сіонізму» вийшла на новий рівень. Були заарештовані десятки євреїв, у тому числі директор Державного радіо, член ЦК Іштван Сірмі і голова Союзу угорських євреїв Лайош Штокль. Звинуватили в «сіоністській змові» й головного чекіста Петера Габора, засудивши його до довічного ув'язнення. Синхронно зі «справою лікарів» в СРСР постраждало багато відомих угорських лікарів-євреїв. Приблизно 40-50 тис. євреїв в 1945-1949 рр. емігрували з країни, але потім комуністи заборонили виїзд.

Залежно від кон'юнктури в країнах «народної демократії» Сталін в одних випадках підтримував присутність євреїв у владі (зокрема, в Угорщині), а в інших, навпаки, влаштовував антисемітські процеси (як це було в Чехословаччині зі «справою Сланського»).

Імре Надь (посередині) після прибуття з Москви, 1953

Втім, після смерті Сталіна Кремль наполегливо радив Ракоші для розрядки напруження ввести в керівництво більше етнічних угорців. З подачі Москви один зі своїх постів — голови Ради міністрів — перший секретар передав у червні 1953-го Імре Надю, колишньому інформатору НКВС, який писав доноси на угорських комуністів. Але ставши прем'єром, Надь заговорив про перегини, підвищив зарплату робітникам, знизив ціни й тарифи. Тоді, побоюючись суперника, Ракоші переконав Москву, що Надь займається «ревізіонізмом», і в 1955-му його зняли з посади як «правого відступника», а пізніше виключили з партії.

Антикомунізм із юдофобським забарвленням

Низький рівень життя, масштабні репресії, сліпе копіювання радянського досвіду — усе це спричинило неприйняття режиму широкими верствами населення. На це накладалися антиєврейські настрої значної частини угорського суспільства. У 1946-му відбулося декілька погромів.

Для випускання пари потрібен був лише «спусковий гачок». Ним стала доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956 року. Угорська інтелігенція й частина партійної номенклатури почали активно виступати за реформи, вимагаючи другого пришествя Імре Надя. Посольство СРСР (послом був майбутній генсек Юрій Андропов) сигналізувало про невдоволення трудящих. «Радянські товариші» вирішили замінити Ракоші. Він подав у відставку й емігрував до СРСР, а його місце зайняла «особа № 2» у Політбюро Ерне Гере.

Карикатура на Ракоші, жовтень 1956

Повішений вниз головою спотворений труп співробітника держбезпеки

23 жовтня 1956-го в Угорщині почалися протести проти комуністичного режиму. Студенти Будапештського політеху влаштували мітинг солідарності з жителями польського Познаня, де проходили народні виступи. До них приєдналися інші містяни, які вимагали проведення вільних виборів, скасування цензури, виведення радянських військ. Було зруйновано гігантську статую Сталіна. Після вбивства низки студентів, які намагалися прорватися на радіо, у Будапешті спалахнуло збройне повстання. Повстанці захопили владу в столиці, бунтівна хвиля покотилася всією країною і супроводжувалася масовими вбивствами комуністів, співробітників держбезпеки, поліції та членів їхніх сімей.

У деяких районах повстання з самого спочатку прийняло юдофобське забарвлення. Євреїв били, грабували, катували, вбивали. У тому числі старих і дітей. В одному з містечок, наприклад, вбили євреїв у будинку для літніх людей. У місті Матесалька юдеїв звинуватили в ритуальних вбивствах християнських немовлят.

Ерне Гере у виступі на радіо назвав повстанські акції «фашистськими» і «антисемітськими». Чинна влада намагалася хоч якось стримати протестний рух, але проти режиму виступила широка коаліція — студенти, робітники, представники демократичної інтелігенції, послідовники Горті й Салаші, колишні військовополонені, які повернулися з радянських таборів, частина комуністів. Під час вуличних боїв Гере пішов у відставку і втік до СРСР.

На чолі уряду встав Імре Надь, який говорив про припинення репресій і необхідність демократичних перетворень у рамках соціалізму, і назвав повстання народною революцією. Спочатку Надя в Москві сприймали спокійно: комуніст-реформатор, який постраждав від сталіністів, етнічний угорець не завадить. Але потім під впливом вируючої угорської вулиці його риторика ставала все більш антирадянською: він заявив про вихід Угорщини з Варшавського договору, нові взаємовідносини із Заходом, скасував цензуру, обіцяв багатопартійну систему і вільні вибори.

Знищені радянські САУ на вулицях Будапешту

У Москві коливалися: відпустити Угорщину у вільне плавання не хотіли, але й антирадянський настрій Будапешту лякав. Побоювалися й можливої реакції Заходу. Але Захід не хотів лізти в радянську зону впливу і сваритися зі СРСР. На фоні цього 4 листопада Москва почала військову операцію «Вихор». Артилерійські удари, танки, піхота...

Надь сповістив на радіо про радянську атаку, спрямовану на «повалення законного демократичного уряду». Міністри сховалися в югославському посольстві.

Євреї повстання

У Будапешті є оригінальний пам'ятник — посередині містка встановлена скульптура прем'єр-міністра Імре Надя, який робить складний вибір між двома берегами — комуністичними ідеями й антикомуністичним повстанням.

Пам'ятник прем'єр-міністру Імре Надю

Багато євреїв у той час теж робили свій складний вибір. І опинилися по обидва боки барикад. Серед ідейних натхненників повстання був письменник і поет Тібор Дері — комуніст, який був виключений із партії. Після придушення революції отримав дев'ять років в'язниці. У керівництво повсталими і в уряд Надя як міністр культури входив відомий філософ, марксист, але антисталініст Дьйордь Лукач (Левінгер).

Важливу роль у повстанні грав журналіст Міклош Гімеш. Разом і з євреєм Яношем Корнаї він редагував газету «Угорська свобода», ініціював Угорський демократичний рух за незалежність. Був повішений в 1958 році за «державну зраду» разом з Імре Надьом і колишнім міністром оборони Палом Малетером.

Еріку Селеш називають «єврейським обличчям Угорської революції». Її батько загинув під час Голокосту, вихованням займалася мати — переконана комуністка. Однак в Еріки під впливом друзів сформувалися антикомуністичні погляди. Дівчина брала участь у боях із радянськими військами. Вона загинула, намагаючись винести пораненого бійця. У сучасній Угорщині входить у число героїв революції.

*Міністр культури Дьйордь Лукач
(Левінгер)*

Еріка Селеш

Складно звинуватити в антисемітизмі й багатьох лідерів повстання. Непомічений у ксенофобії Імре Надя. Міністр уряду Надя Іштван Бібо в 1944-му допомагав переховувати у Будапешті євреїв, яким загрожувала смерть. Головнокомандувач Національною гвардією Бела Кірай свого часу був офіцером в армії Горті, служив на території України і брав участь у порятунку від загибелі українських євреїв. «Яд ва-Шем» присвоїв йому звання Праведника народів світу. Селянська родина слюсаря-інструментальника Шандора Раца, який став під час повстання головою Центральної робітничої ради, у період Другої світової переховувала від нацистів єврея.

Дуже гарячі

Після придушення повстання Імре Надя і членів його уряду виманили з посольства Югославії, заарештували та судили. Масові арешти охопили тисячі людей. Приблизно 350 осіб було страчено. Країну покинуло майже 200 тисяч осіб, у тому числі 20 тисяч євреїв. Серед них багато рабинів, лідерів єврейської громадськості. Діяльність єврейської громади була майже повністю припинена.

До 1988 року в Угорщині панував «гуляш-комунізм» (як його називали на Заході) під керівництвом лідера компартії Яноша Кадара. Країна жила краще за більшість країн соціалістичного табору. І, здається, не в останню чергу це було пов'язано з подіями 1956 року. «Радянські товариші» й місцеві комуністи вже побоювалися надто «закручувати гайки».

Монумент в пам'ять про Революцію 1956 року. Фото: [wikimaria.org](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Revolution_1956_Memorial.jpg)

Минуло 65 років після повстання. Для одних — це бій волелюбних угорців із радянським тоталітаризмом, розстріляна революція, для інших — контрреволюційний заколот, інспірований хижим Заходом.

В'ячеслав Молотов справедливо зазначив в одній із розмов з поетом Феліксом Чуєвим пасіонарність євреїв: «У них активність вище середньої, безумовно. Тому є дуже гарячі в одну сторону й дуже гарячі в іншу». Подібну картину ми спостерігаємо й на прикладі Угорської революції. Коли, як це часто бувало в історії, одні євреї виступали проти інших. По різні боки барикад.

Олександр Кумбарг, «Єврейська панорама»